

आधुनिक नेपाली गीतमा प्रगतिवादी चेतना

डा. ढुण्डिराज पहाडी^१

लेखसार

भाव वा विचारको तीव्र आवेगसहित प्रकट हुने आख्यानरहित सङ्क्षिप्त र गेय अभिव्यक्तिलाई गीत भनिन्छ। आधुनिक नेपाली गीतकै अन्तर्वस्तुका रूपमा अभिव्यञ्जित प्रगतिवादी चेतनाको मूल स्वरूप र त्यसलाई आस्वाद्य बनाउने गीतिकौशलको वस्तुनिष्ठ विश्लेषणमा प्रस्तुत अध्ययन केन्द्रित छ। कविताको उपविधाका रूपमा फुटकर नेपाली कविताकै अत्यन्त निकट देखिएर नेपाली साहित्यमा स्वच्छन्दतावादी कविताधारासँगै २००० को दशकदेखि विधागत अस्तित्व ग्रहण गर्दै विकसित र विस्तारित हुँदै आएको आधुनिक नेपाली गीतमा २०१० को दशकदेखि नै मूलतः स्वच्छन्दतावादी गीतिधारा र प्रगतिवादी गीतिधारा देखिएका छन्। प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक आलेखमा प्रगतिवादी गीतिधारका भूपि शेरचन, गोकुलप्रसाद जोशी, केवलपुरे किसान र मोदनाथ प्रश्रितका गीतबाट साक्ष्य र तथ्य सङ्कलन गरी तिनै गीतिरचनाको अन्तर्वस्तुका रूपमा अभिव्यञ्जित प्रगतिवादी चेतना र त्यसलाई आस्वाद्य बनाउने रूप पक्षको व्यवस्थित विश्लेषण गरिएको छ। नेपाली साहित्यका सुन्दर गीतहरूले जनतामा के कस्तो प्रगतिवादी चेतना विस्तार गरेका छन् भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासा हालसम्म अनुत्तरित नै रहेको देखिन्छ। प्रस्तुत अध्ययन यही अभावपूर्तिका लागि गरिएको हो। वैदेशिक थिचोमिचो, अन्याय, असमानता, सामन्ती उत्पीडन र शासकीय निरङ्कुशताविरुद्ध जनाधिकार प्राप्तिमा नेपाली जनतालाई प्रेरित र सजग गराउने कार्यमा प्रगतिवादी झण्डाका सुन्दर गीतले सरल र सरस शैलीमा राजनीतिक चेतना फैलाउँदै सामाजिक परिवर्तनमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ।

शब्दकुञ्जीका : अप्रस्तुतविधान, अन्तर्वस्तु, आलम्बन, लघुबिम्ब, पारदर्शक बिम्ब।

विषयपरिचय

विवेच्य सन्दर्भमा प्रयुक्त 'गीत' शब्दले आख्यानरहित, आवेगपूर्ण, अनुभूतिप्रधान सङ्क्षिप्त र गेय रचनालाई बुझाएको छ। प्राचीन ग्रिसमा 'लायर' नामक बाजासँग गाइने निजात्मक गेय रचनालाई 'लिरिक' भनिएको पाइन्छ (कडन, सन् १९९८, पृ. ४८१)। पाश्चात्य साहित्यमा विकसित त्यही लिरिककै ढाँचाका गीतहरू नै अहिलेका आधुनिक नेपाली गीत हुन्। यस्ता साहित्यिक गीतहरू गायनका दृष्टिले अनुकूल हुने गरी स्थायी र अन्तरामा संरचित भएका देखिन्छन्। गीतकार माधव घिमिरेका 'किन्नर किन्नरी' गीतसङ्ग्रहमा सङ्कलित गीतहरूमा पनि स्थायी र अन्तराको उचित संयोजन पाइन्छ (पोखरेल, २०५५, पृ. १७४)। नेपाली गीतमा सपाट वर्णन, शिथिल र विस्तारित संरचना जस्ता गैरसाहित्यिक सिर्जनालाई आलङ्कारिक, स्वानुभूतिपूर्ण, संवेगपूर्ण, सङ्क्षिप्त, लालित्यपूर्ण र लयात्मक स्वरूपमा गीतिरचनामा रूपान्तरण गरी नेपाली गीतलाई सुन्दर बनाउने सर्जकहरूमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा लगायतका स्वच्छन्दतावादी कविहरूको विशेष योगदान रहेको देखिन्छ। परिष्कारवादी नेपाली कविताधारा रहुन्जेल उपेक्षित लोकलयलाई काव्यात्मक गरिमा प्रदान गर्दै 'मुनामदन' गीतिखण्डकाव्य (१९९२) का माध्यमद्वारा गीतसाहित्यलाई प्रतिष्ठित बनाउन गीतकार लक्ष्मीप्रसाद

^१ उपप्राध्यापक, नेपाली विभाग, पाटन संयुक्त क्याम्पस, त्रिवि, पाटनढोका, ललितपुर, नेपाल, ईमेल: drpahadi@outlook.com

देवकोटाले उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याएका छन् (बराल, २०५५, पृ. १५) । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाबाटै गीतमा आत्मपरकता, आलङ्कारिकता, विषयगत विविधता र लोकलयात्मकताको सन्तुलित प्रयोग भएकाले आधुनिक नेपाली गीतको प्रारम्भ उनीबाटै भएको देखिन्छ । १९८७ सालमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा रचना गरिएका तथा त्यसै साल रत्नदास प्रकाशद्वारा सङ्गीतबद्ध भई गाइएका गीतहरूले पनि आधुनिक नेपाली गीतको स्थापनामा देवकोटाको प्रयास उल्लेखनीय रहेको पुष्टि हुन्छ (जोशी, २०४३, पृ. १२०-१३२) । स्वच्छन्दतावादी काव्यधाराका केन्द्रीय प्रतिभा देवकोटाले वीजारोपण गरेको नेपाली गीति साहित्यमा माधव घिमिरे, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, केदारमान व्यथित, अगमसिंह गिरी लगायतका कवि तथा गीतकारले आधुनिक नेपाली गीतको स्वच्छन्दतावादी धारालाई अगाडि बढाएको पाइन्छ ।

स्वच्छन्दतावादी गीतिधारापछि आधुनिक नेपाली गीतमा प्रगतिवादी गीतिधारा पनि स्थापित भएको देखिन्छ । प्रगतिवादी गीतिधारामा गोकुलप्रसाद जोशी, भूपि शेरचन, युद्धप्रसाद मिश्र, केवलपुरे किसान, मोदनाथ प्रश्रितजस्ता प्रखर गीतकारहरूले जनताका मुक्तिका गीतहरू रचेर गीतसाहित्यमा एउटा छुट्टै गीतिप्रवृत्तिको अगुवाई गरेको देखिन्छ । युद्धप्रसाद मिश्रका रचनाहरू गीतभन्दा कवितासँगै बढी निकट देखिएकाले प्रस्तुत अध्ययनमा केवलपुरे किसान, गोकुलप्रसाद जोशी, भूपि शेरचन र मोदनाथ प्रश्रितका २०२० सम्मका गीतिरचनालाई रचनागत गुणस्तर र प्रगतिवादी चेतना प्रयुक्त भएका गीतिकथ्यका आधारमा साक्ष्य सङ्कलनका निमित्त चयन गरिएको छ ।

निरङ्कुश शासनले उत्पीडनमा पारेका नेपाली जनतालाई आफ्नो हक, हित, इज्जत र अधिकारप्रति सजग गराउने प्रगतिवादी चेतना बोकेका सुन्दर नेपाली गीतहरूको आजसम्म वस्तुपरक दृष्टिले विश्लेषण हुन सकेको छैन । त्यसर्थ आधुनिक नेपाली गीतले प्रस्तुत गरेको प्रगतिवादी चेतनाको स्वरूपमा पाइने वैशिष्ट्यको विश्लेषण र मूल्याङ्कनको प्राज्ञिक जिज्ञासा राखेर यस अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको हो । विवेच्य सन्दर्भमा प्रस्तुत राजनीतिक चेतना प्रगतिवादी राजनीतिक चिन्तनमा आधारित चेतना हो । प्रगतिवाद मार्क्सवादी दर्शनको विशिष्ट विचारधारामा आधारित भएकाले यसलाई मार्क्सवादकै साहित्यिक शाखाका रूपमा हेरिन्छ (जोशी, २०५७, पृ. ५७) । आधुनिक नेपाली गीतको क्षेत्रका प्रगतिवादी गीतकारका गीतिरचनाहरूमा नेपाली जनतालाई आफूउपरको उत्पीडनविरुद्ध सजग, सङ्गठित र समाज परिवर्तनप्रति उत्प्रेरित गराउने के कस्तो राजनीतिक चेतना प्रतिबिम्बित छ भन्ने मूल प्रश्नमा प्रस्तुत प्राज्ञिक आलेख केन्द्रित छ ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत अध्ययनमा सामग्री सङ्कलनका निमित्त पुस्तालयीय स्रोतको उपयोग गरिएको छ । यसमा विवेच्य सामग्रीको चयन गर्दा गीतकारका रचनालाई प्राथमिक सामग्री र सैद्धान्तिक अध्ययन तथा आलेखमा प्रस्तुत दाबीलाई पुष्टि गर्न उपयोग गरिएका समालोचनात्मक ग्रन्थ, पत्रपत्रिका आदिलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा ग्रहण गरिएको छ । गीतकार केवलपुरे किसानका 'किसानको बिलौना', 'त्यो दिन कहिले आउला', 'बाघ आयो', 'सुर्ताएको साँहिलो' शीर्षकका गीतहरू; भूपि शेरचनको 'नयाँ झ्याउरे' गीतसङ्ग्रहका 'नयाँ झ्याउरे गीत', 'रातो भन्डा', 'आउँदै छ गरीबको जमाना', 'आउनेछ जनवाद' शीर्षकका गीतहरू र मोदनाथ प्रश्रितको 'जब चल्लु हुरी' गीतसङ्ग्रहका 'कसैले मेरो', 'पूर्वमा रातो लालिमा छाउँदै छ', 'सुन कामी साइँला दाइ' र 'ए देशका गरिब हो !' शीर्षकका गीतहरूलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा चयन गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । गीतको कथ्यमा प्रस्तुत प्रगतिवादी राजनीतिक चेतनाको सम्यक् विश्लेषणका निमित्त प्रगतिवादलाई सैद्धान्तिक आधार बनाइएको छ । गुणात्मक प्रकृतिको प्रस्तुत अध्ययनमा सङ्कलित सामग्रीको अर्थापनका लागि मूलतः विश्लेषणात्मक विधिको अवलम्बन गरिएको छ । विवेच्य यी प्राथमिक सामग्रीको विश्लेषणका निमित्त मूलतः

निगमनात्मक, गुणात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गर्दै प्रस्तुत अध्ययनमा उठाइएको प्रमुख प्राज्ञिक जिज्ञासाको समाधान गरिएको छ । प्रगतिवादी चेतनाका आधुनिक नेपाली गीतको सघन विश्लेषण गर्दा 'वर्गीय चेतनाको अभिव्यक्ति', 'साम्राज्यवादी सामन्तवादी उत्पीडनको विरोध', 'शासकीय निरङ्कुशताप्रति विद्रोही चेत', 'जातीय विभेद तथा असमानताको विरोध' जस्ता उपशीर्षकसहितको मानदण्ड निर्माण गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रगतिवादलाई प्रस्तुत अध्ययनको सैद्धान्तिक पर्याधार बनाइएको छ । विवेच्य गीतमा प्रयुक्त प्रगतिवादी चेतनाको खोजी प्रस्तुत अध्ययनमा मूल प्राज्ञिक विमर्शका रूपमा रहे पनि विश्लेष्य रचनाहरूमा प्राप्त राजनीतिक चेतनाको मूल स्वरूप प्रगतिवादमा आधारित देखिन्छ । साहित्यका क्षेत्रमा प्रचलित समाजवादी यथार्थवाद अन्तर्गत मार्क्सवादी दर्शनका आधारमा स्थापना भएको काव्यसिद्धान्तलाई प्रगतिवाद भनिन्छ । समाजवादी यथार्थलाई पाश्चात्य जगत्मा 'सोसलिस्ट रियलिज्म' का नामले चिनाइन्छ । समाजमा रहेको आर्थिक विषमताको अन्त्य गरी समता ल्याउनुपर्छ भन्ने र देशको तमाम साधनस्रोत र सम्पत्तिमा कसैको एकलौटी अधिकार हुन नदिई सबैले मिलेर परिश्रम गर्दै उत्पादन र उत्पादित उपभोग्य सामग्रीमा समाजको साभा अधिकार रहनुपर्छ भन्ने राजनीतिक सिद्धान्तलाई समाजवादी यथार्थवाद भनिन्छ (जोशी, २०५७, पृ. ५६) । साहित्यका क्षेत्रमा प्रगतिवादले मार्क्सवादी समाजवादी यथार्थलाई आत्मसात् गर्ने एकाले यसले साहित्यमा व्यक्तिविशेषको होइन वर्गविशेषकै हितको वकालत गर्छ भन्ने आशय जोशीको मतमा पाइन्छ । समाजका किसान, मजदुर, निमुखा वर्गहरूको मुक्तिका लागि कलम चलाउने लेखकहरू नै प्रगतिवादी साहित्यकार हुन् । प्रगतिवादलाई साहित्यका माध्यमबाट प्रकट हुने मार्क्सवादका नाममा चिनिन्छ । मार्क्सवादी दृष्टिमा रूप र अन्तर्वस्तुको योगबाट साहित्यको सिर्जना गरिन्छ । अन्तर्वस्तु र रूपका बिच गहन अन्तर्सम्बन्ध हुन्छ । प्रगतिवादी साहित्यको मूल्याङ्कन गर्दा रूप र अन्तर्वस्तुको सम्बन्ध, अन्तर्विरोध र एकतामा जोड दिइन्छ । साहित्यकारले वस्तु जगत्को छानबिन गरी आफ्नो अनुभव, विचार र कलात्मक सिपको प्रयोगबाट साहित्य सिर्जना गर्छ । उसका अनुभव र विचार अन्तर्वस्तु हुन् भने त्यसलाई प्रकट गर्ने कलात्मक सिप चाहिँ रूप हो ।

प्रगतिवादका अनेक अर्थ पाइए पनि साहित्यिक तात्पर्यमा यसलाई विशिष्ट अर्थमा चिनाइन्छ । प्रगतिवाद मार्क्सवादी दर्शनको विशिष्ट विचारमा केन्द्रित देखिन्छ । मार्क्सवादीलाई राजनीतिक क्षेत्रमा साम्यवाद, सामाजिक क्षेत्रमा समाजवाद, दर्शनमा द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद र साहित्यमा प्रगतिवादका नामले चिनाइन्छ (भट्ट, २०५५, पृ. ४९३) । प्रगतिवादको विशिष्ट चिनारीका लागि यसको पृष्ठभूमिको बारेमा पनि विमर्श गर्नु उचित देखिन्छ । सत्रौँ शताब्दीपछि भएको पश्चिमको वैज्ञानिक प्रगतिले मानवसोचाइमा पनि गुणात्मक परिवर्तन ल्याएको देखिन्छ । सामाजिक विभेद प्रकृतिको देन नभई यो त सामाजिक असङ्गतिको परिणाम हो भन्ने वस्तुवादी निष्कर्षमा पुगेपछि मानिसको जीवनप्रतिको दृष्टिकोण परिवर्तन भएको देखिन्छ । साहित्यकारहरूले पनि साहित्य यथार्थ हुनुपर्ने, जीवनमुखी हुनुपर्ने र जनताको मुक्तिका लागि लेखिनुपर्ने विद्रोही आवाज प्रकट गर्न थालेको पाइन्छ । साहित्यमा अभिव्यक्त हुँदै आएका निराशा, पलायन, आत्मपरक कल्पनाका ठाउँमा सामाजिक न्याय, जीवनप्रतिको वैज्ञानिक दृष्टिकोण आदिले महत्त्व पाउन थालेपछि युरोपेली मुलुकहरूमा सामाजिक सन्दर्भमा साहित्यलाई हेर्न थालिएको हो (भट्ट, २०५५, पृ. ४९४) । मानवको विकास वर्गसङ्घर्षद्वारा भएको हो भन्ने मार्क्सले स्पष्ट दृष्टिकोण अघि बढाएपछि समाजका शोषक र शोषितमध्ये शोषितकै पक्षमा साहित्य रचिनुपर्छ भन्ने विचारले प्रगतिवादी दृष्टिकोण सबल भएको निचोड माथिको मतमा पाइन्छ ।

बेलायती मार्क्सवादी चिन्तक क्रिस्टोफर कडवेलले कलासाहित्यलाई समाजरूपी सिपीबाट उत्पन्न मोतीको संज्ञा दिँदै मानवीय श्रमलाई कलासाहित्यको उत्पत्तिको कारक मानेका छन् (कडवेल, सन् १९९०, पृ. ११) ।

कडवेलले साहित्यको प्रयोजन र उपयोगिताकै पक्षबाट आफ्नो दृष्टिकोण प्रकट गरेका छन्। सामूहिक श्रम र श्रमस्थलहरूमा गाइने लयबद्ध र समूहबद्ध रचनाबाटै साहित्यको जन्म भएको विचार कडवेलको देखिन्छ। यस मतका आधारमा हेर्दा गीत त श्रमिक र सर्वाहारा वर्गलाई अत्यन्तै प्रिय रचना भएको पुष्टि हुन्छ। अतः मार्क्सवादी साहित्यमा लयबद्ध र समूहबद्ध रूपमा गाइने गीतिरचना जनताका निमित्त लोकप्रिय रचना मानिन्छ। जर्मनीमा गर्हाटे हाउप्टम्यान, रुसमा म्याक्सिम गोर्की, फ्रान्समा ई.एम. फोस्टर, भारतमा मुन्सी प्रेमचन्दले प्रगतिवादी साहित्यका क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ। नेपालमा भने २००७ सालपछि स्वतन्त्र रूपमा मार्क्सबाट प्रगतिवाद भित्र्याएको पाइन्छ। कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानको नेतृत्वमा २००८ सालमा प्रगतिशील लेखक सङ्घको स्थापना भएपछि भने नेपालमा किसान, मजदुर र शोषितपीडित जनताका पक्षमा साहित्य सिर्जनाको वातावरण प्रारम्भ भएको देखिन्छ।

उपयोगिताका दृष्टिबाट सौन्दर्यलाई हेर्नु, जाति, धर्म, वर्ण, वंशका आडमा चलेको असमानताको विरोध गर्नु, निमुखा र सर्वाहाराको पक्ष लिनु, साम्राज्यवादी, सामन्तवादी, र पुँजीवादी व्यवस्थाका विकृतिलाई निर्मूल पार्ने प्रयत्न गर्नु, स्वतन्त्रता, समानता, भाइचारा र मानवताको भावना जगाउनु, वस्तुसत्य र वैज्ञानिक विचारको समर्थन गर्नु, शैलीगत सजधजभन्दा विषय र विचारलाई महत्त्व दिनु, वर्गकलाका पक्षमा जोड दिनु, साहित्यमा सर्वाहारा वर्गलाई मूल पात्रका रूपमा स्थान दिनु, लोकजीवनका ग्रामीण किसान र श्रमजीवी जनताका सुखदुःखको चित्रण गर्नु जस्ता मान्यता र प्रवृत्तिमा प्रगतिवादी साहित्य सिद्धान्त अडेको हुन्छ। प्रगतिवादी साहित्यिक चिन्तनमा गीत सिर्जना पनि विचारधारात्मक कार्य नै हो भन्ने मानिन्छ। समाजलाई बुझ्नु र बदल्नु प्रगतिवादी साहित्यको प्रयोजन हो। गीत आत्मगत दिव्य सौन्दर्य नभएर सामाजिक चेतनाकै विशिष्ट रूप हो भन्ने प्रगतिवादी साहित्य चिन्तनको मान्यता देखिन्छ। यस अनुसन्धानात्मक आलेखमा पनि साक्ष्य र तथ्यका रूपमा चयन गरिएका गीतिरचनाको रूप र अन्तर्वस्तुमा यिनै प्रवृत्तिको प्रतिबिम्बन भएकाले प्रगतिवादी साहित्यिक विचारलाई नै सैद्धान्तिक पर्याधार बनाई तिनको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ।

प्रगतिवादी चेतनाका आधुनिक नेपाली गीतको विश्लेषण

साहित्यको केन्द्र शक्तिलाई पनि मानिन्छ। यस दृष्टिकोणबाट विवेचना गर्दा शक्तिको केन्द्र राजनीति देखिन्छ। सामन्ती र पुँजीवादी राज्यव्यवस्थामा शक्तिका केन्द्रका रूपमा पुँजीपतिहरू, राज्य सञ्चालकहरू र सामन्तहरू नायकका भूमिकामा देखिन्छन्। साहित्यमा तिनको स्तुति गाउने दास शैलीको संस्कृति पनि भेटिन्छ। सामन्ती राज्य शक्तिका ठिक विपरीत जनपक्षीय राजनीतिमा जनताको हक, हित, इज्जत र स्वाधीनताका निमित्त पनि साहित्य लेखिन्छ। प्रगतिवादी साहित्यकारहरू जनताकै मुक्तिका निमित्त साहित्य लेख्छन्। आधुनिक काव्यको केन्द्र जनशक्ति, सङ्घशक्ति, वर्गशक्ति आदिमा केन्द्रित देखिन्छ। आधुनिक काल जनतन्त्र वा लोकतन्त्रसँग भरोसा राख्ने समय भएकाले तिनको केन्द्र जनता नै हुन्। आधुनिक कालका काव्यकृतिहरू सर्वसाधारण निमुखा जनताका जीवनसँग सम्बद्ध देखिन्छन्। जनपक्षीय राजनीति, कल्याणकारी राज्य, विधिको शासन, निरङ्कुशताको विरोध जस्ता जनसरोकारका विषय काव्यमा पनि समेटिन्छन् (गड्ढौला, २०७४, पृ. ५२)। विवेच्य गीतको प्रगतिवादी चेतना भन्नु नै जनकेन्द्रित राजनीतिक चेतना हो। गीतलाई राजनीतिक उद्देश्य पूर्ति गर्न नेपाली साहित्यमा धेरै पहिलेदेखि नै प्रयोग गरिँदै आएको देखिन्छ। चन्द्रशमशेरका शासनकालमा स्तुतिका गीत लेख्ने गरिएको पाइन्छ। शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलले चन्द्रशमशेरको स्तुतिमा गीत लेखेको भेटिन्छ। राणाशासनको दमन बढेपछि नेपालीहरूलाई राजनीतिक चेतना सबल बनाउन प्रसिद्ध नेपाली कविहरू पनि गीतिरचनामा केन्द्रित भएका देखिन्छन्। लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, गोपालप्रसाद रिमाल, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, तारिणीप्रसाद कोइराला, गोविन्द शर्मा विमलले राजनीतिक जागरणका गीत लेखेको भेटिन्छ। २००७ सालकै क्रान्तिको निकटमा प्रगतिवादी गीतको रचना हुन थालेकाले गोकुलप्रसाद जोशी, केवलपुरे किसान, श्यामप्रसाद

शर्मा, भूपि शेरचन, मोदनाथ प्रश्रित आदिले शोषणका विरुद्ध गरिब दुःखीका पक्षमा गीत लेखेर जनताको राजनीतिक चेतना तिखारेको पाइन्छ (बराल, २०६०, पृ. २९४)। २०१७ सालमा पञ्चायती व्यवस्थाको थालनी भएपछि फेरि 'पञ्चै हो यो देश बनाइदेऊ' जस्तो निरङ्कुश व्यवस्था र शासकको स्तुतिमा केन्द्रित गीत लेख्न थालिएपछि जनपक्षीय गीत रचनामा केही अवरोध भएको देखिन्छ।

२०२३ सालमा स्थापना भएको राल्फ आन्दोलनले असमानता र अन्यायका विरुद्ध जनपक्षीय गीत गाएर राजनीतिक चेतना वृद्धिमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ। मञ्जुल, रामेश, रायन, पारिजात, राल्फाली समूहका रचनाकारहरू आदिले गाउँबस्तीहरूमा जनताका गीत गाएर सामन्तीहरूका विरुद्ध जनचेतना बलियो बनाउँदै गएको पाइन्छ। रामेश श्रेष्ठका सम्पादनमा 'जनताका गीतहरू' सङ्ग्रहमा यी रचनाहरू प्रकाशित भएका देखिन्छन्। धर्मराज थापा, श्यामप्रसाद शर्मा, जीवराज आश्रित, बुँद राना, विक्रम सुब्बा, श्याम तमोट, गोविन्द विकल, रामचन्द्र भट्टराई, निरु राल्फा, रामकृष्ण दुबाल, निरञ्जन सापकोटा, प्रमोद हमाल, रघु पन्त, अनिल पौडेल, विजय सुब्बा, दुर्गालाल श्रेष्ठ, जीवन शर्मा लगायतका गीतकारहरूले जनचेतना जागृत गराउने गीत रच्यै आएका छन्। प्रस्तुत अध्ययनमा माथिका सबै गीतकार र नवोदित जनपक्षीय गीतकारका रचनाको विश्लेषण गर्न अनुसन्धानात्मक आलेखको सीमाका कारण सम्भव देखिँदैन। अतः २०१० को दशकदेखि २०२० सम्मका मात्र प्रगतिवादी गीतकारमध्ये चर्चित केवलपुरे किसान, गोकुलप्रसाद जोशी, भूपि शेरचन र मोदनाथ प्रश्रितका गीतमा प्रयुक्त राजनीतिक चेतनाको विश्लेषण निम्नानुसार गरिएको छ :

वर्गीय चेतनाको अभिव्यक्ति

कलासाहित्यको प्रयोजनलाई वर्गीय रूपमा हेर्नुपर्छ भन्ने मार्क्सको दृष्टिकोणलाई प्रगतिवादी साहित्यकारहरूले आत्मसात् गरेका छन्। साहित्यले सामन्ती र पुँजीपतिको सेवा होइन समाजका मजदुर, किसान, निमुखा र उत्पीडनमा परेका वर्गको सेवा गर्नुपर्छ भन्ने प्रगतिवादका चिन्तकहरूको धारणा देखिन्छ। जनसङ्घर्ष वा क्रान्तिकारी राजनीतिक चेतनालाई प्रोत्साहन गर्नु र संवृद्ध पार्नु नै साहित्यको उद्देश्य हो भन्ने प्रगतिवादीहरूको विचार रहेको पाइन्छ। लेनिनले साहित्यलाई सर्वाहारा वर्गको साभ्भा हित र जनवादी सामाजिक क्रान्तिको अभिन्न अङ्ग हुनुपर्ने भन्दै कलासाहित्यलाई क्रान्तिरूपी मेसिनको दाँती र पेचकिला मानेका छन् (पौडेल, सन् २०१७, पृ. २६९ मा उद्धृत)। लेनिनको यस दृष्टिकोणमा पनि साहित्य सर्वाहारा वर्गको हित र जनवादी सामाजिक क्रान्तिको राजनीतिक साधन बन्नुपर्दछ भन्ने विचार पाइन्छ। प्रगतिवादी साहित्यचिन्तक म्याक्सिम गोर्कीले पनि वर्गप्रेम र वर्गघृणाको प्रस्तुतिलाई प्रबलताका साथ आफ्ना सिर्जनाहरूमा प्रतिबिम्बित गर्नु पर्ने धारणा राखेका छन्। उनले साहित्यमा सामन्त, पुँजीपति वर्ग र तिनीहरूले श्रमिकहरूमाथि गरेका ज्यादतीप्रति तीव्र आक्रोशको भाव पैदा गर्नु र शोषितपीडित जनताप्रति प्रेमभाव पैदा गर्नु पर्ने अभिमत राख्दै रचनामा निम्न वर्गीय विशेषता भएको चरित्र तथा परिवेशको चयन गर्नु पर्ने मौलिक विचार प्रकट गरेका छन् (जोशी, २०५७, पृ. ६१)। म्याक्सिम गोर्कीको यस मतले पनि साहित्यको उद्देश्य वर्गीय चेतना जागृत गर्ने कार्यमा केन्द्रित रहनुपर्छ भन्ने स्पष्ट पारेको छ। विवेच्य गीतिरचनाहरूमा पनि वर्गीय चेतना प्रबल बनाउने अभिव्यक्ति पाइन्छ। केवलपुरे किसानले रसिया लयमा रचेको 'किसानको बिलौना' शीर्षकको गीतमा विदेशीको इसारामा चल्ने र निरङ्कुश राणाहरूसँग भित्री मिलेमतो गरेर किसान, गरिब मजदुरमाथि अन्याय गर्नेहरू विरुद्ध क्रान्ति गर्नुपर्छ भन्ने शोषित वर्गको पीडा यसरी प्रकट भएको छ :

यो अन्याय खतम गर्न बालौं साथी राँको
गरीब चुसी मोज गर्नेलाई पारौं एकै फाँको,
नडराई बढौं अधि जे जे पर्छ पर्छ

संसारमा सच्चा क्रान्ति गरिबैले गर्छ

नेपालमा के सरकार आयो, किसानलाई गोलीले उडायो

(‘जनकवि केवलपुरे किसान स्मृति ग्रन्थ’, पृ. ६०८)

किसान र गरिब वर्गको उत्थानमा एकजुट हुन उक्त गीतांशमा आह्वान गरिएको छ। ‘अन्याय खतम गर्न बालिने राँको’ भनेकै सामन्ती शोषक वर्गको प्रतिरोध गर्न पैदा हुने राजनीतिक चेतनाको अभिव्यञ्जना हो। किसानहरूले एकजुट भएर सामन्त र जमिनदारविरुद्ध सङ्घर्ष गर्ने चेतनाको शक्तिशाली रूप प्राप्त गर्न गीतमा ‘साथी’ भन्ने आत्मीय सम्बोधन गरिएको छ।

भूपि शेरचनको ‘सर्वाहारा’ भन्ने छद्म नामद्वारा प्रकाशित ‘नयाँ झ्याउरे’ (२०११) शीर्षकको गीतसङ्ग्रहमा सङ्गृहीत ‘नयाँ झ्याउरे गीत’ मा पनि वर्गीय चेतनाको अभिव्यक्ति पाइन्छ। गीतमा धनवादको पक्षमा उभिने पुँजीवादी सामन्तहरूसँग जनवादको पक्षमा उभिने गरिबले जित्न सक्ने आत्मबल यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

धनवाद तिम्रो जनवाद हाम्रो एक दिन दाजौँला
आमाको काखमा देशको नाममा एक दिन बाभौँला
सरकारको नीति बालुवाको भित्ति मलाई त एक लाग्छ
तिमी र हामी सङ्घर्षरत छौँ हेरौँला को थाक्छ
(‘नयाँ झ्याउरे’, पृ. ८)

गरिब वर्गको तागतसँग प्रबल विश्वास गर्ने वर्गीय चेतना माथिको गीति साक्ष्यमा प्रस्तुत भएको छ। धनवाद र जनवादको वर्गीय टक्करमा जनवाद कहिल्यै नथाक्ने सङ्घर्षशील वैचारिक चेतना गीतांशमा अभिव्यञ्जित भएको छ।

समालोचक सुकुम शर्माद्वारा सङ्कलित र २०५९ सालमा सहस्राब्दी प्रकाशन काठमाडौँद्वारा प्रकाशित ‘सङ्कलित रचनाहरू’ मा झ्याउरे लयमा रचिएका केही गीतहरू रहेका छन्। झ्याउरे लयमै रचिएको ‘मलया नजाऊ’ शीर्षकको गीतमा शोषक वर्गको हातबाट अधिकार खोस्न स्वदेशकै शोषित र गरिब नेपालीको हितमा लड्नुपर्छ भन्ने आह्वान गरिएको छ। विदेश गएर शोषकहरूको सेवामा लड्नुभन्दा स्वदेशकै निमुखाहरूको मुक्तिका लागि लड्नुपर्छ भन्दै वर्गीय चेतना यसरी अभिव्यञ्जित गरिएको छ :

रगत र पसिनाले कमाएको धन
हाम्रो मुख मारी कस्ले खाँदैरैछ भन
स्वदेशमै लड तिमी निकालेर जोश
शोषकका हातबाट आफ्नो हक खोस
नमार गरिबलाई, नजाऊ अङ्ग्रेजी पल्टनमा।

(‘गोकुलप्रसाद जोशीका सङ्कलित रचनाहरू’, पृ. ९)

गरिब र शोषकसामन्तका बिचको भिन्नता भल्कने कथ्यगत विचार प्रकट भएको प्रस्तुत गीति साक्ष्यमा गरिब वर्गको कमाइमा लुट मच्चाउने सामन्ती वर्गको चरित्रको तीव्र निन्दा गरिएको छ।

गीतकार मोदनाथ प्रश्रितको ‘जब चल्छ हुरी’ गीतसङ्ग्रहमा पनि गरिब वर्गका पक्षमा चुसाइ र लुटाइको निन्दा गर्दै यस्तै आह्वान गरिएको छ :

समस्त हामी एक हौँ जहाँसुकै बसे पनि
छ भित्र वेदना उही जहाँसुकै रहे पनि
पिटाइमा, लुटाइमा, थिचाइमा चुसाइमा

थिलथिलो परेर पिल्सियौं युगौं युगौं यहाँ
ए देशका गरीब हो !

(‘जब चल्छ हुरी’, पृ. १२)

एउटै भावना र एउटै वेदना भएका गरिब वर्ग एकजुट भएर सामन्त वर्गको लुटाइ र चुसाइविरुद्ध लाग्नु पर्ने वर्गीय चेतनाको अभिव्यञ्जना प्रस्तुत गीतांशमा प्रकट भएको छ ।

साम्राज्यवादी सामन्तवादी उत्पीडनको विरोध

आधुनिक नेपाली गीतको प्रगतिवादी गीतिधारामा अभिव्यञ्जित राजनीतिक चेतनाको स्वरूपमा साम्राज्यवादी सामन्तवादी उत्पीडनको विरोधको स्वर स्पष्ट रूपमा प्रकट भएको छ । सन् १८१६ मा अङ्ग्रेजी साम्राज्यवादसँग अपमानजनक सुगौली सन्धि गरेपछि नेपाल अर्धऔपनिवेशिक र अर्धसामन्ती अवस्थामा रहन बाध्य भएको र नेपालको सार्वभौमिकता माथि साम्राज्यवादी हस्तक्षेप, प्रभुत्व एवम् दलाल पुँजीवादले प्रवेश गर्ने अवसर पाएको विचार मार्क्सवादी चिन्तक चैतन्यले प्रकट गरेका छन् (पाण्डेय, २०७३, पृ. ५७ मा उद्धृत) । अपमानजनक गोर्खा भर्ती केन्द्रका स्थापना, नेपालमाथि अङ्ग्रेजी साम्राज्यवादी हस्तक्षेपको सुरुआत तथा सन् १९५० को सन्धिबाट भारतीय शासकहरूले त्यही सुगौली सन्धि र अङ्ग्रेजी शासकको साम्राज्यवादी नीतिलाई विरासतका रूपमा लिएर नेपालमाथि निरन्तर हस्तक्षेप र प्रभुत्व कायम गरेको देखिन्छ । हामीले होसियार भएर देशभित्रका शोषित वर्ग र सच्चा देशभक्त तत्त्वहरूलाई एकताबद्ध पार्दै वर्गीय आधारमा साम्राज्यवाद, सामन्तवाद तथा पुँजीवाद विरोधी सङ्घर्ष चलाएर शोषक वर्गको एकलौटी आधिपत्यका ठाउँमा व्यापक जनताको प्रतिनिधित्व गर्ने सत्ता कायम गर्नु पर्ने देखिन्छ (भट्ट, २०७०, पृ. ३८) । साम्राज्यवाद र दलाल पुँजीवादले नै गरिब किसानहरूलाई शोषण गरी परतन्त्र बनाएको निष्कर्ष चिन्तक मिश्र र भट्टको मतमा पाइन्छ । आधुनिक नेपाली गीतका प्रगतिवादी म्रष्टाका विवेच्य रचनामा साम्राज्यवादी, सामन्तवादी शोषणको चित्रण पाइन्छ । केवलपुरे किसानको ‘त्यो दिन कहिले आउला’ शीर्षकको गीतमा जनवादी देश एकताबद्ध भएर साम्राज्यवादी सामन्तवादी, शक्तिविरुद्ध सङ्घर्ष गरी नेपाललाई स्वतन्त्र बनाउनुपर्छ भन्ने राजनीतिक चेतनाको सन्देश यसरी मुखरित भएको छ :

जनवादी देशसँग हात मिलाएर,
सामन्त र साम्राज्यलाई निर्मूल बनाएर,
एसियाको राम्रो तारो नेपाल गराएर
स्वतन्त्र भै गाउने गीत मादल बजाएर
सबै चिज बाँडेर खाने, देशको पैसा विदेश नलाने

(‘जनकवि केवलपुरे किसान स्मृतिग्रन्थ’, पृ. ६०९)

नेपाललाई एसियाकै स्वतन्त्र र सुन्दर देशका रूपमा विश्वमा प्रतिष्ठित हुन नदिने शत्रु भनेकै सामन्तवाद र साम्राज्यवाद हुन् भन्ने जनवादी विचार प्रस्तुत गीतांशमा ध्वनित भएको देखिन्छ । सामन्तवाद र साम्राज्यवादको समूल उच्छेदन गर्ने साहसी र सकारात्मक उद्देश्य गीतमा व्यञ्जित भएकाले नेपाली जनतामा मुक्तिकामी राजनीतिक चेतनाको सञ्चार गर्न प्रस्तुत गीत सफल देखिन्छ ।

साम्राज्यवादी उत्पीडनबाट मुक्ति पाउने सकारात्मक राजनीतिक चेतना गीतकार गोकुलप्रसाद जोशीका गीतिरचनामा पनि यसरी प्रकट भएको छ :

शोषकको साम्राज्यलाई तिलाञ्जली दिउँला
आजादीको मीठो रस मिलीजुली पिउँला

अन्याय र अशान्तिको नाश गराउँला
लडाइँको अन्त होला खुशी मनाउँला

(‘गोकुलप्रसाद जोशीका सङ्कलित रचनाहरू’, पृ. १५)

‘विवश जीवन’ शीर्षकको गीतमा अभिव्यक्त प्रस्तुत गीतिअंशले साम्राज्यवादी शक्तिसँगको लडाइँमा विजयी भई न्याय, स्वतन्त्रता र शान्ति प्राप्त गरेपछि उत्पीडनमा परेका नेपाली जनताले सामूहिक हितमा मुक्तिको प्रतिफल बाँडेर रमाउने अवस्था सिर्जना हुने दरिलो आशा प्रकट गरेको छ ।

भूपि शेरचनको ‘नयाँ झ्याउरे’ गीतसङ्ग्रहको ‘आउने छ जनवाद’ शीर्षकको गीतमा साम्राज्यवादी शक्तिले नेपालका गरिबहरूलाई लामखुट्टेले चुसेभैं चुसेकाले तिनलाई भगाउनु पर्ने विचार यसरी प्रकट गरिएको छ :

चारैतर्फ चुचुरे डाँडा बिचमा छ खोला
गरीबको आशा नेपालमा कैले जनवाद होला ?
लामखुट्टे सरि चुस्यो नि जसले त्यसलाई भगाउँला
देशका युवक मलायाबाट देशमै मगाउँला

(‘नयाँ झ्याउरे’, पृ. ३१)

नेपालका वीर युवा र गरिबको श्रम चुस्ने चुसाहा साम्राज्यवादबाट मुक्ति पाउन जनवादी शक्ति सशक्त भएर उठ्ने र मलाया लगेर साम्राज्यवादले आफ्नो रक्षार्थ खटाएका युवालाई फर्काएर आफ्नै देशको रक्षक बनाउने विचार प्रस्तुत गीतमा अभिव्यञ्जित भएको छ ।

मोदनाथ प्रश्रितको ‘जब चल्छ हुरी’ गीतसङ्ग्रहमा सङ्कलित ‘कसैले मेरो’ शीर्षकको गीतमा पनि नेपालीनेपाली फुटाएर साम्राज्यवादी सामन्ती शक्तिले जनशक्तिको बाटो रोक्न खोजे पनि विन्ध्याचल पहाडलाई ऋषि अगस्तिले सुताइदिएर सूर्यलाई बाटोको अवरोध हटाएभैं सामन्ती शक्तिलाई हटाएर छाड्ने विश्वास यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

शत्रुले चर पाएछ घर भाइबैनी फुटेर
छेकेछ हिँड्ने सूर्यको बाटो विन्ध्याचल उठेर ।
हे जनशक्ति अगस्ति उठ, विन्ध्यलाई पछार
सूर्यको बाटो खोलेर हँसाऊ आमाको मुहार

(‘जब चल्छ हुरी’, पृ. १)

जनचेतनाको सूर्यरूपी शक्तिलाई साम्राज्यवादी सामन्तवादी पहाडले अवरोध गर्ने सत्तैन भन्ने मुक्तिकामी चेतनालाई यस गीतांशमा ध्वनित गरिएको छ । शोषित र गरिबहरू फुटे भने सामन्ती शक्तिको थिचोमिचो चर्को रूपमा बढ्छ भन्ने सङ्केत गीतांशमा प्रस्तुत भएको छ ।

शासकीय निरङ्कुशताप्रति विद्रोही चेत

राज्यले लिएका गलत नीति, राज्यको चरित्रमा देखिएका गलत प्रवृत्ति विरुद्ध आलोचना गर्नु साहित्यकारको दायित्व हो । २००७ सालको परिवर्तनपछि र अघि नेपालका शासकहरूमा देखिएको विदेशभक्ति, साम्राज्यवादी इसारामा चल्ने निकृष्ट र सत्तालोलुप प्रवृत्ति तथा जनताको स्वतन्त्रतालाई कुल्चने निरङ्कुश शैलीको घोर भर्त्सना गर्दै जनतालाई सचेत पार्न नेपाली साहित्यकारहरूले कलम चलाएको देखिन्छ । २०११ सालमा प्रकाशित ‘नयाँ झ्याउरे’ गीतसङ्ग्रहको भूमिकामा भूपि शेरचनले साहित्य र नेपाली जनजीवनको अभिन्न सम्बन्ध रहनुपर्ने दृष्टिकोण व्यक्त गरेका छन् । घुस्याहा मन्त्री र हाकिमहरूको अबैध सम्बन्ध देशका शोषक शासक वर्ग अर्थात्

धनी महाजनहरूसित छ भन्ने मत प्रकट गर्दै कलमजीवीहरूले जनतालाई मुक्त पार्न जनचेतना जगाउने साहित्य रचनु पर्ने विचार भूपले प्रस्तुत गरेका छन् (सर्वाहारा, २०११, पृ. ५)। यस भनाइबाट पनि शासकीय निरङ्कुशताप्रति विद्रोह गर्दै भूपले 'नयाँ झ्याउरे' का गीतहरू रचेको स्पष्ट हुन्छ। गीतकार मोदनाथ प्रश्रितले पनि 'जब चल्छ हुरी' गीतसङ्ग्रहको रचनाका बारेमा आफ्नो विचार अघि सार्दै नेपालको वैचारिक पछौटेपन, सामन्ती हैकमवाद, आर्थिक-सामाजिक असमानताका कुराहरूले असन्तोष जन्माएर त्यसैको प्रतिक्रियात्मक अभिव्यक्तिका रूपमा गीतिरचनाको सिर्जना गरिएको स्पष्ट पारेका छन् (प्रश्रित, २०४९, पृ. ख)। देशभित्रको निरङ्कुशतन्त्र र सामन्ती हैकमवादका विरुद्ध प्रश्रित मात्र हैन केवलपुरे किसान र गोकुलप्रसाद जोशीका गीतिरचना पनि केन्द्रित देखिन्छन्। केवलपुरे किसानले तत्कालीन नेपालको निरङ्कुश सत्ताप्रति चुनौती दिँदै त्यसको दमनकारी चरित्रको पर्दाफास गीतमा यसरी गरेका छन् :

राणाशाही खतम गर्ने ढाँगी नारालाई
भारतका सरकारको सहायता पाई
यो बिचल्ली हाम्रो पाऱ्या घरबास छैन,
राणासँग हात मिलाई यस्ले गऱ्यो चैन
नेपालमा के सर्कार आयो, किसानलाई गोलीले उडायो

(‘जनकवि केवलपुरे किसान स्मृतिग्रन्थ’, पृ. ६०६)

किसानलाई गोलीले उडाउने र वैदेशिक इसारामा चल्दै निरङ्कुश राणाकै मतियार भएर प्रजातन्त्रको खोल ओढ्ने एकाधिकारवादी जनविरोधी नेपाल सरकारलाई प्रस्तुत गीतमा कडा विरोध गरिएको छ। जनताले प्रतिरोधी राजनीतिक चेतनाको वृद्धि गराउने प्रस्तुत गीतिअभिव्यक्तिमा किसानको बाँच्न पाउने नैसर्गिक हकको पक्षमा जोडदार आवाज उठाइएको छ।

शासकहरूको षड्यन्त्र र शोषणको पर्दाफास गर्दै निमुखा नेपाली जनताको राजनीतिक चेतना सबल बनाउन गोकुलप्रसाद जोशीको झ्याउरे लयमा लेखिएको 'नेताहरूप्रति' भन्ने गीतमा यस्तो अभिव्यक्ति प्रकट गरिएको छ :

किसानलाई छक्याउँछौ लोभ देखाएर
मजदुरलाई दबाउँछौ डिग्री देखाएर
धनी भयौ ज्ञानी भयौ शोषणको बलमा
हीरा बनी जग्गागर्भौ भाषणको छलमा
हरेश नखाऊ भाइ, गरिबको भविष्य उज्ज्वल छ।

(‘गोकुलप्रसाद जोशीका सङ्कलित रचनाहरू’, पृ. ७)

किसान र मजदुरलाई दमन गर्ने, भाषण र बुर्जुवा ज्ञानको अभिमान देखाउने सामन्ती शासकहरूलाई अन्तर्भेदन गर्दै प्रस्तुत गीति साक्ष्यमा गरिबको मुक्तिप्रतिको मनोबल उच्च बनाउने राजनीतिक चेतना अभिव्यञ्जित गरिएको छ।

नेपालमा बढेको शासकीय अत्याचार र शोषणको विरुद्धमा नेपाली जनतामा क्रान्तिकारी राजनीतिक चेत उच्च पार्न 'नयाँ झ्याउरे' गीतसङ्ग्रहको 'आउँदै छ गरीबको जमाना' शीर्षकको गीतमा यस्तो अभिव्यक्ति प्रकट भएको छ :

अत्याचारको घाउ पाक्यो चिडफाड गरौं
कति भर्ने धनीको पेट अब आफ्नो भरौं

राम्रो लाउन मीठो खान जनक्रान्ति गरौं
जनवाद ल्याउनलाई मर्नु परे मरौं
मुसुमुसु हाँस न साथी, आउँदै छ गरिबको जमाना
(‘नयाँ झ्याउरे’, पृ. २०)

अत्याचार असह्य भएपछि त्यसको निदान गर्न जनतालाई वलिदानी भावनाले क्रान्तिमा संलग्न हुन यस गीतांशमा आह्वान गरिएको छ । गरिबको मुक्तिको दिन छिटै आउने हौसला र आशावादी विचार गीतांशमा ध्वनित भएको छ ।

शासकीय निरङ्कुशताप्रतिको विद्रोही चेत ‘जब चल्छ हुरी’ गीतसङ्ग्रहका गीतिरचनामा पनि देखिन्छ । यसको साक्ष्य निम्न गीतांशबाट लिइएको छ :

तोडेर मेरो छातीको ढोका मुटु नै फोरेर
कसैले मेरो मनको बत्ती लैदियो चोरेर
बारेको सानो बुकुरीमाथि अगुल्टो भोसेर
कसैले मेरो आँठको हाँसो लैदियो खोसेर
(‘जब चल्छ हुरी’, पृ. १)

गरिबहरूको खुसी स्वतन्त्रता र स्वाधीनतामाथि हुने अपहरणको निन्दा प्रस्तुत गीतांशमा प्रकट भएको छ । गरिबका साना भुपडीमा आगो लगाउने शासकीय अत्याचारलाई प्रस्तुत गीतांशमा सुन्दर रूपमा अभिव्यक्त गरिएको छ ।

जातीय विभेद तथा असमानताको विरोध

आधुनिक युगमा जात, रङ्ग, वर्ग, क्षेत्र आदिका आधारमा मानवमानवमा हुने विभेद निकै ठुलो अमानवीय व्यवहार मानिन्छ । सत्तामा रहेको शोषक र सामन्त वर्गले आफ्नो सत्ता टिकाइराख्न आफ्नै वर्गीय हितअनुसारका मूल्यमान्यताहरूलाई सर्वसम्मत, शाश्वत र सर्वमान्य भनेर प्रचार गर्दै आएको छ । तथाकथित धार्मिक आध्यात्मिक रूपमा विज्ञ हुँ भन्नेहरूले तिनै सत्तामा रहने सामन्त वर्गहरूलाई ठुलो जात, सानो जात, उच्चता-नीचता आदि आरोप लगाउँदै भेदभाव गरिरहेका हुन्छन् । भौतिकवादी र प्रगतिवादीहरू यसको ठिक विपरीत परिवर्तनका पक्षमा देखिन्छन् (भट्ट, २०७०, पृ. २२०) । धर्म र अन्धविश्वासकै आडमा नेपाली समाजमा पनि विभिन्न प्रकारका भेदभावले जन्म लिएका छन् । २००७ साल आसपासको समाज पनि अनेक प्रकारका विभेदले जकडिएको थियो । समाजका दलित, शोषित र अपहेलित वर्गमाथिको अमानवीय व्यवहारलाई पनि प्रगतिवादी गीतिधाराका गीतकारहरूले आफ्ना रचनामा निन्दा गरेका छन् । नेपालमा फैलिएको असमानता र विभेदभित्र लैङ्गिक विभेदलाई पनि लिइन्छ । केवलपुरे किसानले नारीमाथि हुने विभेदलाई यसरी चित्रण गरेका छन् :

बुढो भई लोम्ने मर्छ, गाली तिनै पाउँछिन्
“पोइ टोक्न आएकी यो निकली-निकली” भन्छिन्
बिधुवाले राम्रो लाउन मीठो खान हुन्न
विवाह र उत्सवमा देखा पर्न हुन्न
(‘जनकवि केवलपुरे किसान स्मृतिग्रन्थ’, पृ. ६१५)

नारीमाथि हुने सांस्कृतिक, सामाजिक र लैङ्गिक विभेदलाई प्रस्तुत गीतिसाक्ष्यले जीवन्त चित्रण गरेको छ । पुरुषप्रधान समाजमा बनेको विभेदकारी शास्त्र, नियम र परम्पराले नारीलाई निकै ठुलो उपेक्षा गरेकाले नारीलाई

आफ्नो मानवीय हकका लागि जागृत हुन प्रस्तुत गीतले आह्वान गरेको छ। नारीमाथि हुने दुःख, पीडा र प्रताडनाको यथार्थ चित्र गोकुलप्रसाद जोशीका गीतमा पनि पाइन्छ। साक्ष्यका निमित्त निम्न गीतिपर्द्धा प्रस्तुत गरिएको छ :

चुहँदो भरी घाँसको भारी बोकेर रूँदै ठडिन्छन्
बिहानदेखि बारीमै बसी बेलुकी घर फर्किन्छन्
घरमा रुन्छन् साँझका बेला बालक साना भोकले
बनमा बास्छ झ्याउँकिरी चरी गोठमा बास्छ कोकले

(‘गोकुलप्रसाद जोशीका सङ्कलित रचनाहरू’, पृ. १९)

नेपाली नारीहरूले मात्र भरी, बादल, भोक, तिर्खा खपेर खेतबारीमा काम गरी घरका बालबच्चा पाल्नु पर्ने तर पुरुषहरू तासजुवा, रक्सी जस्ता दुर्व्यसनमा संलग्न भएर बारीखेतको कामै नहेर्ने नारीपुरुषबिचको असमानता र विभेदलाई पनि प्रस्तुत गीतले स्पष्ट पारेको छ। विभेदविरुद्धको आवाज उच्च बनाई नारीहरूमा राजनीतिक हकका निमित्त सचेत पार्ने मोदनाथ प्रश्रितको गीतिअभिव्यक्ति यसरी प्रस्तुत भएको छ :

ए सृष्टि-सूत्रधार हो, ए बीर बैनी-छोरी हो
हटाउ साजबाज त्यो सिंगारको पटारको
चुँडाउ दासता छिटो सिँदुर लाली बालीको
ल उत्र युद्धभूमिमा मिलाउ काँधकाँधमा
यहाँ छ गर्नु सिर्जना नहेपिने समाजको

ए देशका गरिब हो

(‘जब चल्छ हुरी’, पृ. १४)

समाजका सारा विभेद हटाउनुपर्छ भन्ने प्रगतिवादी राजनीतिक चेतना सञ्चार गर्ने प्रश्रितका गीतिरचनाहरूमा नारीजागरणका यस्तै सशक्त अभिव्यक्ति पाइन्छ। नहेपिने विभेदरहित समाजनिर्माणका निमित्त नारीलाई सङ्घर्षशील बन्न समेत प्रस्तुत गीतांशमा आह्वान गरिएको छ।

‘जब चल्छ हुरी’ गीतसङ्ग्रहको ‘सुन कामी काइँला दाइ’ भन्ने गीतमा जातीय विभेदका विरुद्धमा सशक्त विचार यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

कुँडिएको औजारमा चम्काएर धार
जसले सारा सिर्जनाको खोलेको छ द्वारा
धर्ती तिमी हाँसेकी छ्यौ जसको पसिनामा
के गरेर अछूत भो त्वै सपूत आमा

(‘जब चल्छ हुरी’, पृ. ११)

‘कामी’ भनेर अछूत ठान्दै समाजका सामान्त वर्गले उसको श्रमको अवमूल्यन गरेको र उसलाई जातीय विभेदमा पारेको अमानवीय व्यवहारलाई प्रस्तुत गीतांशमा प्रकट गरिएको छ। ‘कामी साइँलो’ दलित र अपहेलित जातिको प्रतिनिधि पात्रका रूपमा गीतमा अभिव्यञ्जित भएको छ।

आधुनिक नेपाली गीतको प्रगतिवादी धाराका गीतकार भूपि शेरचनको ‘नयाँ झ्याउरे’ गीतसङ्ग्रहमा पनि मानवमानवबिचको असमानता हटाउन सामन्ती शासन नै फेरुपर्छ भन्ने विचार यसरी प्रकट गरिएको छ :

दुनियाँलाई हेर्ने गरिब आफूलाई हेर
मानिस सरी जिउनलाई शासन अब फेर
मुसुमुसु हाँस न साथी, आउँदै छ गरिबको जमाना
(‘नयाँ झ्याउरे’, पृ. २२)

मानिसले मानिस भएर जिउन निरङ्कुश र जातिवादी सङ्कीर्ण शासन बदल्नै पर्छ भन्ने क्रान्तिकारी राजनीतिक चेत प्रस्तुत गीतांशले अभिव्यञ्जित गरेको छ। गीतकार गोकुलप्रसाद जोशीद्वारा रचित ‘मलया नजाऊ’ शीर्षकको गीतमा पनि ‘काम गछौं रुभिभिजी तिम्रो घर खाली, सामन्तले पोको पार्छन् वर्षभरको बाली’ भन्दै आर्थिक विभेद र असमानताकै स्वर मुखरित गरिएको छ। केवलपुरे किसानद्वारा रचित ‘किसानको बिलौना’ शीर्षकको रसिया लयमा रचित गीतमा पनि ‘नौ दश महिना शासन गर्दा महल बन्यो थिन्को, पच्चीस वर्ष जागिर खाने एक छाक खान्छन् दिन्को’ जस्ता गीतांशद्वारा स्वेच्छाचारी शासक र इमानदार निमुखा जागिरेको जीवनमा देखिने असमानताको स्थितिप्रति आक्रोश व्यक्त गरिएको छ। प्रगतिवादी गीतिधाराका विवेच्य गीत सबैमा ठुलो जात र सानो जात, नारी र पुरुष, शासक र शासित, धनी र गरिबबिचको विभेद र असमानताको यथार्थ चित्रण गरी जनसाधारणमा असमानताविरुद्धको प्रगतिवादी राजनीतिक चेतना सञ्चार गरिएको पाइन्छ।

प्रगतिवादी चेतनाका आधुनिक नेपाली गीतको शिल्प

आधुनिक नेपाली गीतको प्रगतिवादी धाराका विवेच्य गीतहरूमा विचारको प्राधान्यले प्रगतिवादी गीतको शैलीसौन्दर्य, आकर्षण र सन्तुलन बिगारेको देखिँदैन। गीतकारहरूले सामाजिक विषमताका विरुद्धमा राजनीतिक चेतनाको सञ्चार गर्ने प्रयोजनले प्रस्तुत गरिएका गीतिरचनामा भाषिक सरलताको सिर्जनामा विशिष्ट चासो देखाए पनि आलङ्कारिक शिल्पपद्धतिको परिष्कृत प्रयोगतर्फ भने उदासीनता प्रकट गरेको देखिन्छ। प्रगतिवादी गीतकारको मूल मान्यता रूप पक्षमा मात्र जोड दिनु होइन। उनीहरू विचार वा अन्तर्वस्तुलाई रूपभन्दा महत्वपूर्ण मान्दछन्। अन्तर्वस्तुसित रूप अभेद्य रूपमा रहन्छ भन्ने प्रगतिवादी साहित्यको मान्यता छ। गीतिभाषालाई सरल, सुबोध र संप्रेष्य बनाउन गीतमा ‘धनवाद, जनवाद, गरिबको जमाना, एसियाको तारो, अङ्ग्रेजी पल्टन, राँको, फाँको, अत्याचारको घाउ, शत्रुले चर पाउनु, लामखुट्टे जस्तो चुसाइ’ जस्ता ग्राम्य बोलचालका र कथ्यगत धुन पैदा गर्न अनुकूल हुने पदपदावलीको प्रयोग गरिएको छ। विवेच्य गीतिरचनाहरूलाई सुश्रव्य, लालित्यपूर्ण र लयात्मक बनाउन केही गीतिपङ्क्तिहरूमा ‘राँको-फाँको’, ‘फोसेर-खोसेर’, ‘हेर-फेर’, ‘जनवाद-धनवाद’ जस्ता अनुप्रासमय शब्दहरू प्रयोग गरी जनहृदयमा गीतसंवेदना उत्पन्न हुने भाषिक सरसताको सिर्जना गरिएको देखिन्छ। गीतिभाषाको सरलता, बोधगम्यता र रोचकता नै प्रगतिवादी गीतकारको रूप पक्षको प्रयोजन मानिएको छ। जनतामा प्रचलित, लोकप्रिय र सहजग्राह्य रचनाशिल्पलाई प्रगतिवादी रचनाकारले जोड दिएको पाइन्छ। विवेच्य गीतमा पनि रूप र अन्तर्वस्तुको सन्तुलित प्रयोग भएको देखिन्छ।

‘ए सृष्टि सूत्रधार हो, ए वीर बैनी छोरी हो, सुन कामी काइँला दाइ!’ जस्ता सम्बोधनात्मक प्रस्तुति र मौलिक भाषिक प्रयोगले गीतिकथ्यको राजनीतिक चेतना सञ्चारमा गीतिरचना साधारण जनतालाई सहज आकर्षण पैदा गर्ने किसिमका बनेका छन्। ‘छातीको ढोका’, ‘मनको बत्ती’, ‘कुँडिएको औजार’, ‘अन्याय मास्ने राँको’, ‘विन्ध्यलाई पछार्ने अगस्त’ जस्ता सहज र स्वतःस्फूर्त रूपमा गीतमा प्रयुक्त पारदर्शक लघु बिम्बहरूले गीतको कथ्यलाई सुस्वाद्य बनाएका छन्। अप्रस्तुतविधान वा आलङ्कारिक प्रयोगका दृष्टिले गीतिरचना सरल, संवेगपूर्ण र संप्रेष्य देखिन्छन्। भूपि शेरचनले ‘नयाँ झ्याउरे’ (पृ. ८) मा प्रयोग गरेको ‘सरकारको नीति बालुवाको भित्ति’ भन्ने गीतांशमा प्रयुक्त ‘बालुवाको भित्ति’ रूपक अलङ्कार हो। बिम्बका दृष्टिले हेर्दा यो दृश्य बिम्ब पनि हो। त्यसै गरी मोदनाथ प्रश्रितको ‘जब चल्छ हुरी’ (पृ. ११) मा प्रयुक्त ‘कुँडिएको औजारमा चम्काएर धार’

भन्ने गीतांशमा प्रयोग भएको 'कुँडिएको औजारको चम्किएको धार' प्रतीकात्मक बिम्ब हो। यसले जनताको सुस्त चेतनालाई सबल पार्ने सन्दर्भ अभिव्यञ्जित गरेको छ। गीति भाषाले सपाट वर्णन र विचारको शुष्कता होइन श्रव्यरमणीयता र सरलताको सिर्जना गरेको छ। गीतिकथ्यको वस्तुयथार्थ मार्मिक र प्रभावकारी बनाउँदै गीतिशिल्पले रचनाको साहित्यिक मूल्यलाई पनि सबल बनाएको छ।

निष्कर्ष

साहित्यलाई युगिन यथार्थको कलात्मक प्रतिबिम्बनका रूपमा हेर्ने मार्क्सवादी चिन्तनमा आधारित आधुनिक नेपाली गीतको प्रगतिवादी धाराका विवेच्य गीतहरूमा २००० देखि २०२० सम्मका दुई दशकमा नेपाली जनतालाई उत्पीडनमा पार्ने साम्राज्यवादी, सामन्तवादी, निरङ्कुश र पुँजीवादी शक्तिका विरुद्ध नेपाली किसान, श्रमिक तथा निमुखाहरूलाई एकताबद्ध, सजग र सङ्घर्षशील बनाउने राजनीतिक चेतना अन्तर्वस्तुका रूपमा अभिव्यञ्जित भएको छ। सामन्ती शासनसत्ताले सिर्जना गरेका नेपाली समाजको जातीय, लैङ्गिक र आर्थिक सामाजिक विभेदका विरुद्ध शोषित वर्गको वर्गीय राजनीतिक चेतनालाई सबल बनाउने जागरणमुखी विचारमा गीतिरचनाहरूको कथ्य सङ्केन्द्रित देखिन्छ। गीतकार केवलपुरे किसान, गोकुलप्रसाद जोशी, भूपि शेरचन र मोदनाथ प्रश्रितका गीतिरचनाको प्रयोजन नै शोषित, अपहेलित र उत्पीडित नेपाली जनताको आर्थिक सामाजिक जीवनका विषम अवस्थाको चित्रण गर्नु र समाजपरिवर्तनका लागि उनीहरूलाई प्रगतिवादी राजनीतिक चेतनाले संवृद्ध पार्नु रहेको छ। गीतलाई भावात्मक, रागात्मक, उच्च काल्पनिक र कलात्मक बनाउन शैलीगत सजावटमा नलागी गीतकारहरूले जनताकै मुक्तिका निमित्त लेखिएका रचनालाई जनताले नै सहजै बोध गर्न सक्ने बनाउन सरल एवम् सप्रेष्य गीतिभाषा, गीतिलय र सरल बिम्बालङ्कारको प्रयोग गरेका छन्। लयाविधानका रूपमा जनसाधारणले मन पराउने लोकलयको व्यापक प्रयोग गीतमा पाइन्छ भने गीतिरचनालाई श्रुतिसुखद तुल्याउन अनुप्रासको प्रयोग गरिएको देखिन्छ। स्वतःस्फूर्त अलङ्कारको प्रयोग गरी गीतलाई संवेगपूर्ण, सुसंवेद्य बनाई जनहृदयमा सहजै स्पर्श गर्न सरल, पारदर्शी लघुबिम्बहरूको संयोजनबाट गीतिरचनाको रूप पक्ष प्रभावकारी बनाइएको छ। विवेच्य गीतहरूमा प्रगतिवादी चेतना सहज रूपमा श्रोतामा सञ्चार हुन सक्ने सरल, सुश्रव्य, ग्राम्य लवजयुक्त र लयात्मक भाषाको प्रयोग गरिएको निष्कर्ष प्रस्तुत अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- कडन, जे.ए. (सन् १९९८). डिक्सनरी अफ लिटरेरी टर्म्स एन्ड लिटरेरी थियरी. दिल्ली : पेङ्गुइन बुक्स।
- कडवेल, क्रिस्टोफर (सन् १९९०). विभ्रम और यथार्थ. अनु. भगवान् सिंह. दिल्ली : राजकमल प्रकाशन।
- गड्दौला, नारायणप्रसाद (२०७४). समकालीन नेपाली कविताको समाजशास्त्र. काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।
- जोशी, कुमारबहादुर (२०४३). "नेपाली गीत र गीतिकवयित्री छिन्नलता". गीतिकवयित्री 'छिन्नलता' श्रीमती रमोलादेवी शाह. सम्पा. माधवलाल कर्माचार्य. काठमाडौँ : छिन्नलता पुरस्कार गुठी, पृ. १२०-१३२।
- जोशी, कुमारबहादुर (२०५७). पाश्चात्य साहित्यका प्रमुख वाद. चौथो संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३). "राष्ट्रिय चिन्तनको विकासमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको योगदान". काव्यविमर्श. अमर गिरी (सम्पा.). काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।
- पोखरेल, भानुभक्त (२०५५). साहित्यिक समीक्षा सङ्ग्रह. काठमाडौँ : साभा प्रकाशन।
- पौडेल, हेमनाथ (सन् २०१७). "कवितासम्बन्धी प्रगतिवादी विमर्श". त्रिभुवन युनिभर्सिटी जर्नल. भोलुम ३१(१/२), पृ. २६९।

- प्रश्रित, मोदनाथ (२०४९). जब चल्छ हुरी. ललितपुर : पसिना प्रकाशन नेपाल ।
- बराल, कृष्णहरि (२०५५). संदृष्टि. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- बराल, कृष्णहरि (२०६०). गीत सिद्धान्त र इतिहास. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- भट्ट, गोविन्द (२०५५). “प्रगतिवाद”. नेपाली साहित्य कोश. ईश्वर बराल र अन्य (सम्पा.). काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- भट्ट, गोविन्द (२०७०). “नेपाली राष्ट्रवाद : वर्तमान र भविष्य”. गोविन्द भट्टका दार्शनिक रचनाहरू. सम्पा. विष्णु प्रभात र सुदर्शन श्रेष्ठ. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- लुइटेल्, नरनाथ र अन्य (सम्पा.) (२०६९). जनकवि केवलपुरे किसान स्मृतिग्रन्थ. काठमाडौं : केवलपुरे किसान पुस्तकालय ।
- शर्मा, सुकुम (सम्पा.) (२०५९). सङ्कलित रचनाहरू. काठमाडौं : सहस्राब्दी प्रकाशन ।
- सर्वाहारा (२०११). नयाँ झ्याउरे. बनारस : जनयुग कार्यालय ।